

*Галда Павло Павлович,
Каткова Людмила Олександрівна,
Хлевной Роман Андрійович*

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ МИХАИЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Статтю присвячено ролі Михайла Грушевського в українській історіографії та політичній думці, його внеску в розробку проблем української державності. Досліджено особливості історико-політичних поглядів та історіософію вченого, його роль у створенні правдивої й цілісної концепції українського історичного процесу, розмежуванні історії українського і російського народів. Наголошується на тому, що чимало ідей і концепцій науковця і державного діяча співзвучні сьогоденню, хоча деякі з них і виявитися хибними з огляду на його реалії.

***Ключові слова:** народницький напрям, нароооправство, федералізм, схема історії України, український етнічний тип.*

В українській політичній та історичній думці у другій половині XIX- на початку XX століть домінував народницький напрям. Він характеризувався тим, що його представники вважали найвищим критерієм історичної оцінки народний добробут і народоправство, досліджували історію українського народу як окремої культурно-етнічної одиниці, його ідеалів, прагнень, боротьби, здобутків і втрат, ідею його можливих федерацій з іншими народами, питання демократичних традицій в Україні. Вчені-народники перебували під враженням бездержавної історії українського народу, вважаючи, що ця обставина не зменшує його право на власний історичний розвиток. Основоположниками народницької течії були М. Костомаров і В. Антонович. З часом народницький напрям пройшов певну еволюцію, звільнився від надмірного ідеологізму і романтизму і все більше схилився до реалізму та об'єктивно-емпіричних методів дослідження. В пореволюційний період народництво значно ослабло і, на думку деяких сучасних дослідників [20, с. 252], по суті виродилося в радянську політичну думку, яка почала формуватися вже в 1920-ті роки.

Ідеологія народників (М. Грушевський до його повернення в Україну. Р. Лашенко. С. Шелухін) відрізняється від поглядів народників XIX -

початку XX століть насамперед більшим інтересом до історії української державності, форм у країнського державного будівництва.

Особливо важливе місце в українській науці й політиці наприкінці XIX - на початку XX століть посідав М. Грушевський. Своєю десяти томною «Історією України-Руси», п'яти томною «Історією української літератури» та іншими науковими працями, число яких сягає двох тисяч, Грушевський істотно вплинув на формування фундаменту під національне Відродження. Саме з огляду на це Центральна Рада, утворена в березні 1917 р. внаслідок національної революції, запросила вченого очолити її.

Варто зазначити, що, незважаючи на те що суспільно-політичні погляди вченого мають велике наукове і політичне значення, вони ще не піддавалися системному аналізу. В даній статті ми розглянемо лише деякі основні оцінки Грушевського щодо політичного минулого і сучасного (з проєкцією на майбутнє) українського народу, зупиняючись лише на найважливіших ідеях та позиціях академіка.

1. Український народ як окрема етнокультурна спільнота та ідея народоправства в теоретичній спадщині вченого

Джереласвоїх політичних поглядів сам Грушевський визначив у праці «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання», написаній ним в еміграції. У ній розкривається сутність народницького світогляду вченого - ідея пріоритету інтересів народу, суспільства над інтересами держави, що пронизувала його наукову та громадську діяльність.

Саме ідея народності, що привернула увагу Грушевського до історії українського народу як окремої етнокультурної одиниці, привела його до обґрунтування ідей історико-правних підстав цього народу на свою самостійність і власну державність. Ця ідея керувала ним і як політиком-практиком. привівши його в майбутньому в табір українських соціалістів-революціонерів та до ідеї української соціалістичної республіки як форми народної держави.

Свою власну схему історії України в контексті загальноєвропейської історії Грушевський виклав у праці «Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (СПб.. 1904). У цій статті Грушевський поставив питання про необхідність критичного переосмислення панівної російської схеми історії Східної Європи. Зокрема, він вказав на неправомірність поєднання старої історії південних племен, Київської держави з її власним соціально-політичним ладом, правом і культурою з історією Володимиро-Московського князівства XII - X IV століть таким чином, нібито останнє було її продовженням. На думку вченого, київська культура була породженням однієї народності - українсько-

руської (української), а володимиро-московська - іншої, великоруської [6, с. 2]. Таким чином, історія Київської держави належить українцям.

У висунутій Грушевським схемі історії власне української державності стверджується, що спадкоємницею Київської Русі у XIII ст. була Галицько-Волинська, а в XIV-XV століттях - Литовсько-Польська держави. Натомість Московська держава виросла на своєму власному корені, і хоча «київський уряд пересадив на великоруські землі форми державно-політичної будови, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, проте на цій основі ще не можна вмістити Київську державу в історію великоруської народності» [6, с. 2-3].

Слід зазначити, що в епоху, коли формувалися історичні й політичні погляди Грушевського, російська історіографія встигла не тільки опрацювати, а й значною мірою канонізувати певну схему історичного процесу Східної Європи, яку Грушевський називає «звичайною схемою руської історії». Вона базувалася на ідеї єдності російського народу як нібито «гегемона історії». Йшлося по суті про народ великоросійський, який, за названою схемою, спільними зусиллями створив на великій східноєвропейській рівнині могутню російську державу, що об'єднала всі східнослов'янські й навіть неслов'янські племена, захопила величезні території, які заселяли інші народи Європи та Азії. Історії України при цьому відводилося досить скромне місце; більше того, заперечувалося навіть саме існування окремого українського народу, самостійність його історичного буття, право на вільний національний та державний розвиток. Аналогічну історичну схему, орієнтовану на гегемонію польського народу і польської державності, створила польська історіографія.

Як наслідок, писав Грушевський, залишаються без початків обидві народності: і великоруська, і українська, окрема історія якої нібито починається лише в XIV-XV століттях. Замість панівної схеми руської історії вчений запропонував власну, де кожній із трьох східнослов'янських народностей відводиться належне місце в загальній історії східного слов'янства. На його думку, необхідно розбудовувати не «історію Росії, тобто джерела всього того, що коли-небудь відбувалось на її території, і всіх народностей та племен, що її заселяють», а «історію народностей руських або східнослов'янських» [6, с. 5]. Уже тут Грушевський виходить з окресмішності та невід'ємних прав кожного народу на свою історію, протиставляючи загальній схемі ідею необхідності більш глибокого дослідження історії кожної з народностей як окремої етнічної спільності. Таким чином, національність, на думку Грушевського, має бути основою і підґрунтям для політичного, економічного і культурного розвитку, і слугувати критерієм для виведення схеми і періодизації історії України.

Схема історії України Грушевського, що лягла в основу української історії та історіографії, була прийнята більшістю тогочасних німецьких, польських, чеських істориків. Проте його критика «загальної схеми руської історії» зустріла вороже ставлення з боку представників офіційної російської історичної науки, які слідом за своїми правителями доводили, що українського народу «не було, немає й бути не може». Варто також зазначити, що згодом, починаючи з 1930-х рр., згадана вище російська інтерпретація історії України логічно трансформувалася у псевдоісторію Київської Русі як «колиски трьох братніх народів», в якій нібито «старший брат» - «великий російський народ» - відігравав по відношенню до українців роль «керівної і спрямовуючої сили».

В основу історіософської концепції своєї «Історії України-Руси» Грушевський поклав три чинники: народ, територію і державу. Він починає свою «Історію...» так: «Ся праця має подати образ історичного розвою життя українського народу, або тих етнографічно-політичних груп, з яких формується те, що ми тепер мислимо під назвою українського народу, інакше званого «малоруським», «південно-руським», просто «руським» або «русинським». Різнородність цих назв не має особливого значіння, бо покриває поняття само по собі ясне: вона цікава тільки як характеристичний прояв тих історичних перемін, які прийшлося пережити сьому народові» [7, с. 3].

Головним предметом «Історії України-Руси» є «нарід», «маса народня», які «перейняті духом демократизму». На жаль, вчений до 1913 р. ясно не подає точної дефініції цього терміну, як також і не пояснює, чи тут ідеться про один подвійний термін («нарід, маса народня»), чи про два терміни («нарід»; «маса народня»). На загал, ці терміни, як і термін «маси», вживаються досить вільно.

Тільки у третьому виданні першого тому Грушевський дає визначення терміну «нарід». Дефініція його така: «так само відрізняється українська людність від своїх найблизших сусідів прикметами антропологічними - в будові тіла, і психофізичними - в складі індивідуальної вдачі, в відносинах родинних і суспільних, в побуті й культурі матеріальній і духовній. Сі психофізичні і культурні прикмети, що мають за собою більше або менше поважну історичну давність - довгий процес розвою. зовсім виразно зв'язують в національну цілість поодинокі групи української людности супроти інших таких цілостей і роблять з неї живу національну індивідуальність, «н а р і д», з довгою історією його розвою» [7, с. 6].

Початки українського народу губляться у темряві античних віків. Антів, згадки про яких є у візантійських джерелах, Грушевський ідентифікує з предками українців [7, с. 18].

Оцінюючи конфлікти держави й народу, історик віддає свої симпатії останньому. За словами вченого, він «вихований в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від кирило-мефодіївських братчиків і твердо стояло на тім, що в конфліктах народу і власті вина лежить на стороні власті, бо інтерес трудового народу - се найвищий закон всякої громадської організації, і коли в державі сьому трудовому народові не добре, се його право обраховатися з нею» [15, с. 12]. Ця авторська теза має принципове значення для розуміння ще одного аспекту концепції Грушевського, а саме правильного трактування народних мас в історичному процесі. За словами Д. Дорошенка, «Грушевський в своїй «Історії України-Руси» мало цінить державні змагання українських князів та гетьманів і осуджує їх, поскільки ці змагання відбувались коштом соціально-економічного приборкання народної (сільської) маси і вимагали від неї жертв» [17, с. 190-191]. Грушевський, наприклад, критикував В. Липинського за його державницьку теорію та відповідні оцінки Б. Хмельницького і подій середини XVII ст. в Україні [8, с. 1502-1506].

На переконання Грушевського, ідеалами українського народу, які він спромігся досягти за Хмельниччини, але досі не досягнув і досягнення яких ще залишається попереду - це свобода, рівноправність та автономія, або «народний ідеал справедливості» [8, с. 1508].

Що стосується другого чинника - території, то в розумінні Грушевського це етнографічна територія українського народу, на якій у минулому відбувалися два основних процеси: колонізація її українськими племенами та одвічна боротьба зі степовими тюрко-татарськими руйнниками, що ослаблювала українські політичні організації. Київська держава є державою українського народу. Відтак, схема московських книжників, побудована на середньовічній генеалогічній ідеї, яка робить Київську державу «попередницею московського царства», є безпідставною та хибною, хоча цю «звичайну схему руської історії» міцно засвоїла собі російська державна історіографія [7, с. 13-15].

Грушевський зазначає: «Самостійним політичним життям у країнсько-руськпй нарід жив лише в давнім періоді своєї історії. Почавши від XIV в., він входить в склад інших, чужих держав, то становлячи пасивний об'єкт чужої управи, то стоячи в більш або менше виразній та гострій опозиції до сієї чужої управи. Коли й за самостійною політичного життя українсько-руського народу політика звичайно лежала в руках правительственно! меншости, що правила народом часто і проти його волі, то тепер на політику не мали впливу ані виші, ані низші верстви української суспільности" [7, с. 12-13].

Характеризуючи загальний розвиток української історії, Грушевський вживає гегелівської тріади: «Уживши старої філософської термінології, сі дві доби політичного українського життя - стару княжу і новішу - народню (козацьку), можна б назвати тезою і антитезою, що доходить до синтезу в століття у країнського відродження» [7, с. 20].

Грушевський визнавав вагу держави як каталізатора, що формував у принципі пасивну масу, накладаючи їй політично-державний, культурний, економічний та юридичний устрій: якщо ті устрої вирости «на ґрунті народнім» і «відповідали потребам народнім», то вони сприймалися за своє, якщо ні - то маси повставали проти таких устроїв [7, с. б].

Особливу увагу історик приділяє дослідженню питання про український етнічний тип та його історичну еволюцію. Як стверджує вчений, український народ відрізняється від своїх сусідів окремою мовою та окремими антропологічними, психофізичними і культурними прикметами. Ґрунтовніше цю проблему Грушевський розробив у праці «Очерк истории украинского народа» (1904), де обґрунтував природну специфіку «українського національного типу», відносячи до неї мову, антропологічні особливості, психофізичні риси, етнографічні особливості. Спираючись на це, дослідник робить категоричний висновок: «...Перед нами, несомненно, две народности. - украинская и великорусская, две истории» [12, с. 15]. Таким чином, український народ є окремою етнічно-культурною спільнотою.

Вчений виділяє дві тенденції, які супроводжували український народ у процесі його розвитку: з одного боку - поглиблення відносної національної єдності, з іншого - певні відмінності у психіці, культурі, економічному та політичному способах життя. Грушевський зазначає, що «при такой огромной численности, занимающей большую и весьма разнородную территорию, живя в различных физических и культурных условиях, соприкасаясь с различными народностями и культурами, украинское население должно обнаруживать известные различия, как в своем психофизическом и этнографическом облике, так и в культурном, экономическом и политическом укладе своей жизни» [14, с. 309]. Так, він звертає увагу на значні відмінності в житті, мові, в усіх стосунках «між Правобережною і Лівобережною Україною, між хліборобською Херсонщиною і фабричною Катеринославщиною або козацькою Кубанщиною» [5, с. 122]. Ще більші відмінності, на думку Грушевського, існують між українським населенням Великої України і Галичини. На жаль, це цілком справедливе твердження вченого було використане його політичними противниками та науковими опонентами, зокрема його колишнім учнем професором С. Гомашівським, для звинувачення

Грушевського в «навмисному роз'ятрюванню національних суперечностей» замість пропаганди єдності й неподільності українського народу.

Ще в 1906 р. Грушевський стверджував, що Галичина належить і буде належати до іншої держави, до іншої церкви, аніж Україна, живе й буде жити під іншими культурними впливами, і якби кожна з них не піклувалася про зближення, а пішла своїм шляхом, то за 20-30 років вони б утворили дві різні національності на єдиній етнічній основі, як серби і хорвати - дві частини сербського племені, що внаслідок політичних, культурних та релігійних обставин спромоглися розійтися до повного відокремлення. З іншого боку, він зазначає, що Угорська Русь стала чужою для Галичини [5. с. 123].

Водночас Грушевський підкреслює, що народна основа в Наддніпрянській Україні та Галичині дуже близька, і це особливо яскраво проявляється при порівнянні їх із поляками, білорусами або великоросами. Тоді є спільне, що їх єднає, набуває особливо виразних форм, певною мірою нівелюючи відмінності. Взагалі ж. на думку вченого, «значительные отличия в народном облике встречаются только в наиболее глухих окраинах украинской территории - в карпатском горном поясе и в полесской полосе... Все же центральная и юго-восточная часть украинской территории... отличается большей однородностью в типе своего населения, обнаруживая лишь второстепенные отличия в своем диалекте, в этнографическом составе и культуре. И этот господствующий тип, к которому относится на менее 5/6 всей украинской народности, представляет вполне определенную национальную разновидность, отличную от своих соседей - поляков, белорусов, великороссов, обладающую определенными лингвистическими, этнографическими, культурными особенностями, общими чертами и сознанием этой общности, и вполне ясно противопоставляющую себя другим народностям» [14, с. 309-310].

Грушевський неодноразово звертав увагу на різницю, що існує між етнічними та культурними типами українця, росіянина і білоруса. Він зазначає, що великоруська народність у давні часи формувалася переважно на фінському підґрунті, білоруська - у близьких стосунках із литовською групою, українська - у сусідстві з тюрками. Ці впливи, а також різноманітні фізичні, економічні та культурні умови сформу вали, на думку вченого, лінгвістичну і психофізичну окремішність даних народностей. «Культурные влияния, - зазначає він, - были совершенно иные в Поднепровье и Поднестровье. чем в Поволжье и т. д. История вела эти народности большею частью совершенно различными дорогами, представляющими больше отличий, чем схожестей. В результате образовалось народное самочувствие, которое отличает теперь, даже совершенно инстинктивно, украинца и великоросса» [12. с. 15]

Водночас Грушевський, досліджуючи взаємовідносини українського народу із сусідніми народностями, доводить наявність певної духовної єдності, що завжди, на його думку, існувала між українським етнічним елементом і західноєвропейським життям. Він вважає, що за складом характеру, своїми історичними зв'язками український народ належить до західноєвропейського, або просто європейського кола.

Даючи психологічну характеристику українського народу, вчений серед властивих для нього рис виділяє почуття власної гідності та поваги до гідності чужої, любов до певних зовнішніх форм, що традиційно встановилися, гак званих «законних речей», етикет, добрі манери, любов до чистоти, порядку, красоти життя й т. д. Ці риси, на думку Грушевського, наближають українця до західноєвропейської культури: в дечому до германської - з її солідністю, діловитістю, любов'ю до комфорту, порядку, чистоти; в дечому до романської - з її тягою до форми, елегантності, бажанням внести в усе красу, висвітлити нею кожен сферу життя, взагалі зі світлим і ясним, радісним поглядом на все життя [9, с. 20].

Особливо помітно, як зазначає Грушевський, західні впливи спостерігалися в Галицько-Волинській державі, яка, на відміну від Наддніпрянської України, «повністю ввійшла в коло європейського життя». Цікаві історичні розвідки Грушевського з цієї проблематики пізніше продовжив у своїх працях його учень, майбутній академік І. Крип'якевич. Торкаючись питання про великі західноєвропейські, зокрема німецькі, колонії на західноукраїнських землях, Грушевський зазначає, що центр Галичини Львів з кінця XIV ст. стає типово німецьким містом і залишається таким протягом XV і навіть частини XVI століть, залишаючись водночас культурним центром України [9, с. 14].

Аналізуючи подальші культурні зв'язки України із Заходом, вчений зауважує, що вона підтримувала безпосередні стосунки із Західною Європою, в першу чергу з Німеччиною, а також з Італією, пройшла епоху Ренесансу, італійсько-німецького відродження, німецької реформації, жила одним життям із Заходом, позичала в нього зразки для своєї культури. Це знаходило свій вплив в архітектурі, мистецтві, культурі Галичини. Водночас Грушевський цілком справедливо зазначає, що західні впливи в Україні «не запозичувалися рабським чином», а творчо перероблялися відповідно до особливостей українського народного духу [9, с. 14].

Вчений взагалі вважає, що всю українську культуру XVII-XVIII століть до кінця Гетьманщини слід пов'язувати із західними впливами, головним чином німецькими, частково італійськими і французькими, що проходили безпосередньо і через посередництво Польщі. «Тільки з кінця 18 століття, - зазначає Грушевський, - ці зв'язки слабшають і приходять до

занепаду під тиском примусової русифікації українського життя, і українське життя і культура вступають у період російський, великоруський» [9, с. 15]. У 1918 р. Грушевський (на той час вже голова Центральної Ради) писав, що Україна може з новою силою і енергією поновити свої зв'язки із західним світом, користуватися його запасами знань, культури, суспільного інстинкту й дисципліни. Водночас він застерігав, що «нам не треба підганяти наше життя під який-небудь західноєвропейський зразок, хоч би й німецький» [9, с. 22]. оскільки вважав, що звільнення від примусової російської залежності не повинно замінитися іншою залежністю, навіть добровільною. Ось чому Грушевський рекомендує українцям, окрім Німеччини, вчитися також у США. Ці дві країни, на його думку, повинні стати двома добрими школами для українського народу: перша - більш теоретична, друга - більш практична [9, с. 22].

Вказуючи на спорідненість українського народного характеру із західноєвропейським, Грушевський, як уже зазначалося вище, не заперечував і значного східного впливу на історію України, вважаючи, що українці є одним із найбільш орієнталізованих західних народів, подібно до болгар, сербів, іспанців. Західна основа та східні впливи, що взаємно переплавлялися, у своїй основі складають сутність українського народу. - зазначає вчений. Він підкреслює, що східне підґрунтя українського народу, яке існує поруч із західним, «полегшує нам зв'язки з нашими сусідами, котрі пройшли через аналогічні орієнтальні впливи, створює ґрунт для спільної угоди, для спільної моральної близькості» [9, с. 23]. Тут Грушевський має на увазі так звану «чорноморську» орієнтацію України, прихильником якої він був [9, с. 16-19]. Слід також зазначити, що в одній зі своїх останніх праць Грушевський наполягав на приналежності України «до східноєвропейського культурного світу» [8, с. 1507].

Умовно поділяючи народності Російської імперії на дві категорії - аристократичну і демократичну, вчений беззаперечно відносить до останньої українську народність, національний склад якої через історичні умови звівся виключно до демосу, до того ж селянського, землеробського. Існування чужої влади та чуже управління мало своїм наслідком втрату для українського народу вищих класів, які частково прилучилися до чужої привілейованої державної народності, частково були витіснені чужинцями. Як наслідок, саме селянство стало основою поняття «українська національність», і його потреби та завдання - це потреби й завдання українства [11, с. 142. 150]. Так писав Грушевський ще в 1907 р. Цю ж думку він повторює в еміграції, а пізніше й після повернення на батьківщину, стверджуючи, що селянство є основою української нації і самим історичним процесом воно навчено дивитися на себе

як на єдиного справжнього представника нації, охоронця її традицій та ідеології, що воно є сильним, активним і національно-відмінним від селянства Московщини, що Україна взагалі є країна землеробська, «мужицька», з «мужицькою» культурою [15, с. 21-24].

У своїх працях, написаних в еміграції, зокрема в статтях, надрукованих у журналі «Борітеся - поборете» - друкованому органі партії українських соціалістів-революціонерів (виходив у Відні під редакцією Грушевського), вчений писав про своєрідність українського селянства, яке визначається твердим моральним світоглядом, естетичними ознаками, оригінальною культурою, з «якою справедливо відчуває себе не нижчим класом якоїсь нації, але народом-нацією, її єдиним представником» [15, с. 17]. Подвійна ідея земля і воля, на думку Грушевського, заповнювала життя українського народу вічною метою, формувала його право, мораль, весь світогляд; давала йому свого роду релігію праці [15, с. 29-30].

Ідея селянства України як основного носія національної сутності належать не Грушевському; вчений запозичив її із творів свого політичного вчителя М. Драгоманова (1841-1895), який першим запропонував концепцію українців як «мужицького» народу, свого роду «сільської громади».

Водночас Грушевський не оминає й негативних сторін національного характеру. Відносячи до позитивних якостей українського народу цілісність, стихійну гармонію, високу красу побуту і глибоку, вроджену логічність думки, високі культурні й соціальні інстинкти, гуманний характер і тонке етичне почуття, прагнення до справедливості, він характеризує й темні сторони українського народного життя - брак свідомості, низький рівень освіти, культурного і політичного виховання, слабкість національного інстинкту, особливо у східних українців, національної енергії, національного почуття. Всі ці вади він пояснює тим, що панування чужих сил на українській землі, розвиваючи силу протесту, анархічні інстинкти, натомість ослаблювало інстинкт організації [4, с. 8-9].

Особливого значення вчений надавав тому факту, що український народ протягом кількох століть перебував під чужоземною владою, не маючи власної національної держави. Внаслідок несприятливих геополітичних та історичних умов на початку XIX ст. він зазнав русифікації (Велика Україна), полонізації (Галичина) та мадяризації (Закарпатська Україна). В першому томі «Історії України-Руси» Грушевський зазначає, що несприятливі історичні умови призвели до руйнування політичного життя, економічного, культурного та національного занепаду українського народу; затьмарилися світлі моменти його життя, прояви його активності, творчої енергії. Великий народ було кинуте на роздоріжжя політичного життя як етнічну масу без національного обличчя, без традицій і навіть без імені [7, с. 3].

Водночас учений висловлює думку про те, що в цих тяжких історичних умовах «добровільно прийнятого духовного чи морального закріпачення. - собачої вірності до Московщини, холопства, служіння не за страх, а за совість державним інтересам Росії» [9, с. 10], національними в широкому значенні цього слова залишилися тільки народні маси, завдяки своїй темноті і повній відсутності влади, оскільки все, що піднімалося над ними, зазвичай «пропадало» для народу. Збереження нації було пов'язане з «некультурністю» - такий висновок робить Грушевський, хоча й зазначає далі, що національне почуття остаточно не зникало й серед тих елементів, які піднімалися над рівнем народної маси. Цю «напівзбереженість» національного почуття у вищих станів і серед народних мас він називає «незрозумілим расовим інстинктом, що сам по собі не обіцяє нічого рятівного» [10, с. 2].

З іншого боку. Грушевський з оптимізмом оцінює майбутнє української нації, вважаючи занепад українського життя вже пройденим етапом. Слід підкреслити, що цієї думки вчений дотримувався протягом усього періоду своєї наукової діяльності. Так, у 1901 р. він писав з цього приводу: «Українсько-руська (тобто українська - П. Г.) нація від національної смерті забезпечена - смерть промайнула над нею» [10, с. 10].

Політичні ідеї Грушевського не обмежувалися питаннями, що торкалися лише українського народу. В ряді своїх загальних і спеціальних праць історик неодноразово звертається до теми російського народу. Він не оминає своєю увагою той факт, що всі основи матеріальної і духовної культури, права, суспільного та політичного укладу, котрі лягли в основу великоруського життя, були вироблені українським народом і запозичені від нього великоруським, що сучасні великоруські культура, література і навіть літературна мова були створені не без значної участі українців [6, с. 2, 6].

Пильну увагу Грушевський приділяє тим відмінностям, які різко вирізняють російський народ від українського. В 1918 р. він нагадує своїм читачам про велику історичну, культурну та психологічну грань, котра завжди відділяла Україну від Московщини, український народ від російського, про глибоку антитезу цих двох різних духом народів; історик зауважує, що хоча російський народ є частково європеїзованим, проте він цілком перебуває під впливом східного духу і відповідних стихій, а тому й характер російського народу «глибоко відмінний від європейського» [5, с. 39-40].

Віддаючи належне позитивним рисам російського народу, таким як уміння згуртуватися у доленосні моменти історії, дух патріотизму, вчений разом з тим розкриває й негативні риси, властиві російському народові. Це

ті риси, що поступово визначилися у процесі державного життя російського народу і особливо яскраво проявлялися в моменти бунтів, революцій, різноманітних колізій, а саме: 1) відсутність власної людської гідності й неповага до гідності іншої людини; 2) відсутність смаку до зручного, добре врегульованого життя для себе та неповага до чужих інтересів і потреб у такому житті; 3) відсутність волі до організованого суспільного й політичного життя, схильність до анархізму і навіть до соціального і культурного руйнування, зневажливе ставлення до культурних та суспільних цінностей; 4) вічне хитання між суспільним та моральним максималізмом і повним нігілізмом, котре нерідко призводить до повної втрати моральних критеріїв [9, с. 13]. Перед цими недоліками соціального характеру відступають на задній план позитивні ознаки індивідуального характеру російського народу. Характеризуючи національні концепції свого вчителя В. Антоновича. Грушевський зазначає, що «великоруська народна стихія лякала його (Антоновича) своєю грубою жорстокою силою, культом необмеженого авторитету і насильства» [9, с. 13]. Жовтневий переворот 1917 р. в Росії історик слушно характеризує як подію «хаотичну і страшну». Російський більшовизм він вважав спадкоємцем московського централізму, «що розбудував російську тюрму народів» [9, с. 79, 86]. З огляду на не вчений висміює ідеалізацію слов'янофілами так званого «народу-богоносця». котрий нібито має виконати якусь «світлу місію» - прищепити всім народам світу високу мораль та нову філософію життя.

2. Ідея федералізму в політичній філософії VI. Грушевського

Один із засновників грушевськознавства. історик О. Оглоблін стверджує: «Дві основні ідеї керували Грушевським в його науковій роботі і в його громадсько-політичній діяльності...; перша - то була його ідея народництва («народна маса»), друга - ідея федералізму («держави») [21, с. 9]. З цим узагальненням важко не погодитися. Навіть у момент кризи федералістичних ідей в Україні в 1918 р. вчений називав федералістичну традицію «провідною ідеєю нашого національного політичного життя». Аналізуючи програму української партії соціалістів-революціонерів, у розробці якої він брав активну участь, Грушевський пише: «Українська партія соціалістів-революціонерів завжди вважала своїм обов'язком дотримуватись старих федералістичних принципів, висунених кирило-мефодіївцями (і ще раніше «Обществом Соединенных Славян»), не кажучи вже про старші прецеденти» [15, с. 44].

Про недвозначність позицій ученого і політичного діяча в цьому питанні свідчать і такі слова: «В минувшині ми ніколи не були приклонниками незалежності в ходячій, вульгарній розумінні цього слова.

Мати власну армію, митну сторожу, поліцію, в'язниці і шибениці, се ніколи не захоплювало українських народників» [15, с. 46]. Характеризуючи ідеологію «старих» народників, до яких він відносить і себе, Грушевський зазначає, що перші гучні заклики до незалежності, які прозвучали в «Ukraina irredenta» Бачинського та «Самостійній Україні» РУ П, були сприйняті ними з великим скептицизмом і побоюванням, що «з цього самостійного яйця вилупиться шовіністична реакція і всякі націоналістичні авантюри» [15, с. 46]. Але й після 1917 р. коли чітко була поставлена вимога самостійності та незалежності України, навіть тоді, «на порозі нової України», коли, за словам и Грушевського, «згоріла... наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидвана нам довго і уперто силоміць, і кінець кінцем, як то часто буває - справді присвоєна собі значною частиною українського громадянства, - керівники українського життя... стояли під владою цих (федералістичних - П. Г.) гасел». «І я сам не відрікаюсь їх» - зізнавався Грушевський [9, с. 9-10]. І навіть у 1920 р., повертаючись до проблеми незалежності України, Грушевський не вважає гасло самостійності неминучим; він упевнений, що за інших, більш сприятливих обставин суверенність українського народу, захист його національних, економічних і політичних інтересів можна було б забезпечити і на федеральній основі [15, с. 47].

Таким чином, ідея федералізму залишалася домінуючою протягом усього періоду наукової та громадсько-політичної діяльності вченого. В окремі моменти вона відступала назадній план підтиском більш популярної ідеї повної незалежності України, але й тоді продовжувала впливати на його світоглядні позиції. З огляду на це спробуємо розглянути, хоча б у найзагальніших рисах, як відбивалася федералістична ідея у конкретних питаннях, що цікавили Грушевського і як ученого, і як політичного діяча.

Одним із найважливіших питань, до яких Грушевський постійно звертався у своїх наукових працях, публіцистичних статтях і політичних виступах, було питання про взаємини України з Росією в їхньому історичному розвитку в умовах царського самодержавства і в оновленій Російській державі, а також поза її державними формами. Не викликає сумнівів той факт, що Росія в українсько-російських стосунках була стороною активною і навіть агресивною. Тому, природно. Грушевський виділяє тут дві сторони цього, по суті, єдиного питання: 1) історико-політичне значення Росії. Російської держави; 2) програма державно-політичної перебудови Росії на засадах національно-територіальної автономії.

Згідно з твердженням Грушевського, з'єднавшись у 1654 р. з централістичною і бюрократичною Московською державою, Україна змушена була «повести оборонну боротьбу з домаганням московської

централізації з прагненнями московського уряду обмежити автономні права України» [11, с. 59]. Ліквідація гетьманщини наприкінці XVII ст. - як наслідок політики російського уряду - створила передумови для «примусового зросійщення українського життя, і українське життя та культура вступають) період російський, великоруський» [9, с. 15]. Вчений неодноразово підкреслював, що в XIX ст. Україна була остаточно відірвана від Заходу і повернена обличчям на північ, позбавлена своїх нормальних умов і викинута на великоруське підгрунття. «Під російським пануванням, - зауважує Грушевський, - з століття в століття розграбовувались, нищились, вимирали цілі племена, народи, раси» [9, с. 15]. Так створювалась «Російська імперія народів» [2, с. 105] - «той механічний конгломерат, позбавлений всякого внутрішнього об'єднання і стримуваний лише зовнішньою силою» [11, с. 65], який Грушевський цілком обгрунтовано називав «тюрмою народів» [3, с. 13].

Отже, внаслідок з'єднання український народ протягом XVII-XX століть зазнав немало лиха від свого північного сусіда. Та незважаючи на це, Грушевський у своїх політичних поглядах стояв на платформі тісного зв'язку України та Росії, відносини між якими, на його думку, повинні були базуватися на основах автономії та федерації, тобто автономного існування України у складі федеративної Російської держави. Цю думку Грушевський послідовно захищав в усіх своїх публіцистичних творах і громадсько-політичній діяльності, особливо з 1905 р. "Росія, - стверджує він, - не може розвиватися вільно і успішно, доки в цій перебудові не буде забезпечене вільне і не утиснене існування й розвиток її складових частин, її народів, доки в її розвитку, рухові, прогресі ці народи не будуть вбачати запоруку свого розвитку й прогресу. Без перетворення Росії у вільну спілку народів немислиме повне оновлення, її цілковите визволення від темних пережитків минулого" [11, с. 111]. До 1917 р. Грушевський вважав єдиною можливою шлях, котрий він сформулював як "широке переведення принципу національно-територіальної і обласної автономії й забезпечення національних прав усіх народностей на їх територіях і поза ними. І в переведенні цих принципів - запорука збереження єдності Росії" [11, с. 67].

Лише після революції 1917 р. з'явилася реальна можливість здійснення програми створення автономної України у складі Російській федерації, що, на переконання Грушевського, начебто найбільше відповідає національним інтересам України.

У квітні 1917 р. Грушевський пише теоретичну працю "Якої ми хочемо автономії й федерації", в якій дає чіткий образ майбутньої автономної України у федеративній Російській республіці. Така автономія, на думку вченого, "більш-менш наближається до державної самостійності" [16, с. 133].

Вчений пропонував організувати політичну владу на засадах широкого місцевого самоврядування. Основний орган законодавчої влади України - Сойм - мав складатися з представників від усіх партій, течій і національних груп. Сойм мав би "порядкувати справами всієї України в її етнографічних межах". Щодо зазначених меж. бажання Грушевського бачити Україну в її етнографічних межах було утопічним як на той час, так навіть і на теперішній, адже він пропонував провести територіальні "відрізування" в Польщі (Хелм), Молдавії, Росії на користь України. Сойм "видаватиме закони в усяких справах, окрім тих небагатьох, що будуть полишені для парламенту загальнодержавного і міністрів республіки" [16, с. 133].

У федеральні органи Україна, на думку Грушевського, мала б делегувати "справи війни і миру, міжнародні трактати, завідування воєнними силами республіки, пильнування одностайної монети, міри, ваги, оплат митових... нагляд за поштами, телеграфами й залізницями держави, надавання певної одностайності карному. . цивільному праву країв, стеження за додержуванням певних принципів охорони прав національних меншостей в краєвім законодавстві" [16, с. 133]. Все решта мало перейти відповідно до компетенції "краєво"Г. Це, насамперед, обирання виконавчого комітету чи ради крайових міністрів, які поряд із захистом справ України повинні представляти її інтереси в раді міністрів федерації. Передбачалися окремі міністри для охорони прав національних меншостей. Військо, яке мало би перебувати в межах України, повинно було, за задумом Грушевського, підпорядковуватися центральній владі. "Право зносин з пограничними державами в справі охорони своїх торговельних і всяких інших інтересів мусить бути за Україною, і при укладанні трактатів республіки міністр український, як і міністри інших членів федерації, мусить мати голос. Війна і мир також не можуть бути рішені без їх участі" [16, с. 133].

У той же час Грушевський слідом за М. Драгомановим не захоплювався панслов'янізмом. тому розглядав таку федерацію не як кінець усієї справи, а лише як певний важливий етап на шляху до ""політичної перебудови Європи та її перетворення на Європейську Федерацію". Свою позицію Грушевський виражав так: "Велика революція Російська... велико вплине на політичну перебудову всієї Європи, на її перетворення в Європейську Федерацію... І отчому я й інші нітрохи не журимось повною політичною незалежністю України, не даємо їй ніякої ваги. Діля ближшого часу зовсім доситьширокоїукраїнськоїавтономіїв федеративній Російській республіці. А в будущині, сподіваємося, ця республіка вйде в склад федерації Європейської, і в ній Україна стане одною з найбільш сильних, міцних і певних складових частин - одною з підстав сеї Європейської федерації"

[16. с. 51]. Сучасні події засвідчують, що ці мрії не враховували глобальної антиєвропейської сутності менталітету російського народу, російської державності загалом, яка фактично виключає можливості інтефації Росії в європейське співтовариство.

Слід зазначити, що перелік лише законодавчих актів Центральної Ради про поширення влади на всю територію України, про виняткове право Центральної Ради видавати закони для УНР, Закон про Генеральний Суд та інші закони показали, що одночасно почався рух у напрямку перетворення автономії в "повну державу". Було владнано і проблему гарантії прав меншостей (національної, політичної, професійної), що дало змогу певною мірою врегулювати відносини з Тимчасовим урядом Росії. До складу Генерального Секретаріату передбачалося ввести посаду секретаря в національних справах. Було також проведено з'їзд представників народів і областей, що прагнули федеративної перебудови Росії, який ухвалив резолюцію "Про федеративний устрій Російської республіки", що мала сприяти федералістичним настроям в Росії.

Однак конкретні події кінця 1917 р. пов'язані з більшовицьким переворотом у Петрограді, з утворенням у Харкові органів окупаційної більшовицької влади вплинули на конкретні дії Грушевського як політика. З його безпосередньою участю було підготовлено і задекларовано IV Універсал, який проголошував Україну "самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу". Було заявлено, що "влада у ній буде належати тільки народу України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу..." [1. с. 100]. При голосуванні в Центральній Раді за цей Універсал було подано 39 голосів, проти - 4 (російські соціал-демократи та представник Бунду), утрималися - 6 [20. с. 212].

У лютому-березні 1918 р. Грушевський публікує ще один збірник «На порозі нової України», в якому, незважаючи на нові обставини, щосклався після проголошення незалежності України, тим не менш надалі підтримує концепцію федералізму. Щоправда, тепер мова йде про федерацію «народів Чорного моря». Він залишається також на соціалістичних позиціях.

Проголосивши «кінець східної, промосковської орієнтації», Грушевський розробляє серію соціально-економічних реформ. Майже одночасно Центральна Рада приймає два важливих закони про національно-персональну автономію та про громадянство. Якщо перший акт, який дехто називав навіть «вершиною моральною» українства і який мав би забезпечити національну згоду й гармонію всіх націй, що проживали в Україні, другий - Закон про громадянство УНР - міг бути розцінений як

невдалий крок української влади. Згідно з цим Законом «всі, хто не побажав бути громадянином УНР, у тримісячний строк мали виїхати з України». Навіть один із авторів збірника «Вехи» Б. Кістяківський, який на цей час уже був професором Київського університету, заявив: «Как украинский патриот опасуюсь - как бы украинская государственность себя не скомпрометировала и не показала себя малокультурной».

Вершиною політичної думки на той час була конституція УНР, ухвалена Центральною Радою 29 квітня 1918 р. і призначена до оголошення на Українських Установчих Зборах, яка внаслідок перевороту так і не набрала чинності. Серед її авторів, крім Грушевського, був А. Степаненко та багато інших. Вражає лаконічність (всього 83 пункти), логічність і систематичність цього правового, політичного документу. Текст складається з коротких восьми розділів. У першому зазначається, що Україна «відновлює своє державне право, як Українська Народна Республіка». Таке формулювання дає чітко зрозуміти, що дана політична акція спирається на історичні державницькі традиції українства, підтверджуючи тим відновлення політичного державного феномена, перерваного наприкінці XVIII ст. Проголошувалося, що суверенним об'єктом в УНР є народ України, який здійснює «своє суверенне право... через Всенародні Збори України» (пп. 3-4). Слід зазначити, що перша конституція УНР, яка, на відміну від попередніх, мала переважно правнополітичний характер і значний соціально-економічний зміст, не була позбавлена й хиб.

Подальший розвиток українсько-російських взаємин вніс значні корективи в політичну програму Грушевського. Він піддає різкій критиці політику більшовицької Росії в Україні, наголошуючи на тому, що вона фактично продовжує стару царську політику. Вчений писав з цього приводу, що більшовицькі керівники, які своїм завданням нібито поставили федеральне об'єднання великоруської та української демократії, насправді під своїм федералізмом приховують найгірший терористичний централізм [9, с. 77-78]. Тому Грушевський змушений був визнати, що за таких умов для українців, очевидно, неможливий «повний поворот від незалежної України до федеративної Росії» [15, с. 49]. В історичних умовах, що склалися після проголошення незалежності УНР, Грушевський знову ж таки вважав, що питання взаємовідносин України та Росії найкраще вирішуватися за умови входження обох республік як рівноправних членів до складу світової європейської федерації. «У відносинах до Росії. - зазначає вчений, - Українська республіка мусить бути самостійною і незалежною - вони можуть об'єднатися тільки у вищій організації, як дві рівнорядні одиниці» [15, с. 49].

Вплив ідеї федералізму в наукових і політичних концепціях Грушевського виявляється не тільки у сфері українсько-російських стосунків. Історична минувшина, гіркий досвід сучасності і тривожні аспекти майбутніх політичних відносин на Сході Європи - все це примушувало вченого і політика досить обережно ставитися до питання федеративного зв'язку України з Росією. Водночас це привертало його увагу до інших можливостей реалізації української федералістичної ідеї.

Особливу роль у своїй концепції майбутнього політичного устрою Східної Європи Грушевський відводив Білорусі та Литві. Йдеться про входження України в союз із цими державами, домінуюча роль в якому відводилася українській нації, більш чисельній і багатшій на господарські ресурси. Вченого захоплювала перспектива майбутнього федеративного державного об'єднання трьох народностей на балтійсько-чорноморських шляхах. Ідея чорноморсько-балтійської федерації у складі України, Білорусі та Литви, безперечно, була однією з його найзаповітніших мрій.

Послідовний прихильник ідей федералізму в їх народницькому розумінні. Грушевський вірив, що українська республіка врешті-решт стане федерацією земель, сполученими штатами України [15, с.44]. Партія українських соціатістів-революціонерів, ідеологом яких був Грушевський, виступаючи за впровадження федеративних форм стосунків України з іншими республіками, водночас визнавала й за національними меншостями, що проживали на її території, права домагатися створення федеративної української республіки. Сам же Грушевський писав з цього приводу: «Чи буде Українська Республіка формально зватись федеративною, чи ні, фактично вона однаково повинна організуватись, як федерація своїх фактичних республік-громад» [15, с. 45]. І в 1926 р., підводячи підсумки своєї 40-річної науково-політичної діяльності, він, як і раніше, називає одним із основних завдань, що стоять перед українською нацією, зближення не тільки різних частин розділеної української території, але й усіх народів Східної Європи, роз'єднаних історичними непорозуміннями, проте об'єднаних спільними завданнями і майбутнім [24, с. 27].

З прикрістю доводиться констатувати, що, будучи соціалістом за світоглядом, Грушевський замість втілення в життя реальної нагоди відродження незалежної Української держави взяв на себе виконання непосильного і, як засвідчує сьогодні, непотрібного та неможливого завдання - перебудувати Росію в демократичну федеративну державу на європейських засадах. Його нерішучість у відстоюванні національних інтересів, поступливість Тимчасовому уряду Росії та московським більшовикам дорого коштували і йому особисто, й українському народові.

Список використаних джерел:

1. Вивід прав України. - Львів, 1991.
2. Грушевський М. В Балканськiм антракті М Грушевський Лппераітрно-Науковий вісник. - 1913. -NŠ 1.
3. Грушевський М Вільна Україна Статті і останніх днів (березень-квітень) М. Грушевський. - К., 1917.
4. Грушевський М. Володимир Антонович. Основні ідеї його творчості і діяльності ' М. Грушевський Записки наукового ,\ країнського товариства в Києві -Кft. 3. К, 1909.
5. Грушевський М. З біжучої хвилі. Статті і замітки на теми дня. 1905-1906 М. Грушевський. —К., 1907.
6. Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства / М. Грушевський Статті по славяноведе-нню. Вып. 1. - СПб, 1904.
7. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський —Т.]. —К, 1991.
8. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. - Т. 9. - Ч. 2. - К.. 1931.
9. Грушевський М. На порозі нової України. Гадки і мрії/ М. Грушевський. -К. 1918.
10. Грушевський М. На порозі століття ' / М. Грушевський. - Перемишль. 1901.
11. Грушевский М. Освобождение России и украинский вопрос .' М. Грушевский. - СПб, 1907.
12. Грушевский М. Очерки истории украинского народа М. Грушевский. - К, 1990.
13. Грушевський М. Підстави Великої України М. Грушевський. -К, 1918.
14. Грушевский М. Украинцы. Формы национального движения в современных государствах ІМ. Грушевский - Подред А Кастелянского. - СПб., 1910
15. Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання /А/. Грушевський ,/ Борітеся - поборете -Г. І. - Відень, 1920.
16. ІГрушевський \І. Хто такі українці і чого вони хочуть і М. Грушевський. К.. 1991.
17. Дорошенко Д. Огляду української історіографії'/Д. Дорошенко. - Прага 1923
18. Конституція Української Народної Республіки / Республіканець. 1992 Л? 3 19
19. Копиєнко О Л. Українська іОея Михайла Грушевського: історія і сучасний розвиток ' О Л. Копиленко. - Мюнхен-Київ. 1991
20. Кухта Б. З історії української політичної думки /Б. Кухта. - К.. 1994.
21. Оглоблин О. Михайло Сергійович Грушевський (1886-1934) О. Оглоблин , Український історик. 1966. - №9/10.
22. Потульницький В. Теорія української політології: Курс лекцій В. Потульницький. —К., 1993.
23. Потульницький В. Нариси з української політології (1819-1991) В. Потульницький. -К., 1994.
24. Ювілей академіка М. С Грушевського. 1886-1926. - К.. 1927.

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ МИХАИЛА ГРУШЕВСКОГО

Ганда П. П. (Ужгород)

Статья посвящена роли Михаила Грушевского в украинской историографии и политической мысли, его вкладу в разработку проблем украинской государственности. Исследованы особенности историко-политических взглядов и историософия ученого, его роль в создании правдивой и целостной концепции украинского исторического процесса, разграничении истории украинского и русского народов. Внимание акцентируется на том, что многие идеи и концепции ученого и государственного деятеля созвучны сегодняшнему дню, хотя некоторые из них оказались ошибочными с учетом его реалий.

Ключевые слова: *народническое направление, народовластие, федерализм, схема истории Украины, украинский этнический тип*

THE social and political VIEWS of mykhailo grushevsky

The article is devoted to Mykhailo Grushevsky, his role in the Ukrainian historiography and political thought, as well as his contribution to the development problems of Ukrainian statehood. The peculiarities of historical and political views, the scientist's historiosophia, his role in creation of the true and holistic concept of Ukrainian historical process, the separation of Ukrainian and Russian nations history are researched. The author focuses on the following fact: many ideas and concepts of the scientist and statesman corresponds to modern realities, although some of them were erroneous

Keywords: *national direction, democracy, federalism, outline of the Ukraine history, Ukrainian ethnic type.*